

Katarzyna Kubuj

Opinia prawna na temat utraty przez partie polityczne prawa do otrzymywania subwencji z budżetu państwa w myśl art. 38d ustawy z 27 czerwca 1997 r. o partiach politycznych¹

Legal opinion on the deprivation of political parties of their right to receive subsidies from the state budget pursuant to Article 38d of the Act of 27 June 1997 on Political Parties (BAS-WAUiP-140/15): The opinion emphasizes that the sanction of deprivation of the right to receive subsidies by political parties constitute an ailment resulting from the violation of legal standards concerning financial reporting of a political party for a calendar year. The Act on Political Parties provides for the possibility of different interpretations of Article 38d governing the reception of subsidies from the state budget by political parties. However, the author claims that a three-year period after which a political party loses the right to receive subsidies, runs irrespective of the termination or shortening of the term of the Sejm.

Keywords: term of office | political party | subsidies

Słowa kluczowe: kadencja | partia polityczna | subwencje

Doktor nauk prawnych, Polska Akademia Nauk, ekspert ds. legislacji BAS;
katarzyna.kubuj@sejm.gov.pl.

Przedmiot opinii

Opinia dotyczy utraty prawa do otrzymywania przez partie polityczne subwencji z budżetu państwa w myśl art. 38d ustawy z 27 czerwca 1997 r. o partiach politycznych (Dz.U. z 2011 r., nr 155, poz. 924; dalej: u.p.p., ustawa o partiach politycznych). Zagadnienie to zostało określone w następującym pytaniu: „Czy koniec kadencji parlamentu ma wpływ na długość obowiązywania kary, czy też dotyczy ona pełnych 3 lat, w których partia posiada prawo do otrzymywania subwencji?”

¹ Opinia sporządzona 6 lutego 2015 r. na zlecenie posła Klubu Parlamentarnego Polskiego Stronnictwa Ludowego; BAS-WAUiP-140/15.

Podstawowe zasady przyznawania subwencji z budżetu państwa oraz przesłanki utraty prawa do jej otrzymywania

Pozyskiwanie środków finansowych na bieżącą lub przyszłą działalność partii politycznych jest jedną z najbardziej istotnych kwestii w zakresie prawidłowego funkcjonowania partii politycznych. Jednocześnie do najtrudniejszych zagadnień z tym związanych należy wybór systemu dopuszczalnych źródeł pozyskiwania środków finansowych. Niezbędne jest zatem określenie przez ustawodawcę precyzyjnych i uczciwych zasad finansowania, a zwłaszcza zapewnienie publicznej jawności pozyskiwania przez nie środków. Zjawisko to ma charakter dynamiczny, a proces kształtowania zasad i metod finansowania partii politycznych podlega zmianom zarówno w Polsce, jak i na świecie. Konstytucja RP z 1997 r. ustanowiła zasadę jawności jako podstawową zasadę finansowania partii politycznych (art. 11 ust. 2). Przyjęcie tego rozwiązania na gruncie ustawy zasadniczej podkreśla wartość, jaką ustrojodawca przypisuje transparentności działania partii w państwie, oddziałujących bezpośrednio na stosunki społeczno-gospodarczo-polityczne państwa i na obywateli². Kwestie finansów i finansowania partii politycznych reguluje szczegółowo rozdział 4 ustawy o partiach politycznych³. W świetle przepisów tej ustawy, choć do majątku partii politycznych należą zarówno środki pozyskiwane ze źródeł prywatnych, jak i publicznych⁴, dotacje i subwencje z budżetu państwa zajmują istotne miejsce w systemie finansowania partii politycznych.

² Zob. m.in.: W. Sokolewicz, Komentarz do art. 11 [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. V, L. Garlicki (red.), Warszawa 2007, s. 46, wraz z cytowaną tam literaturą; M. Bidziński, *Finansowanie partii politycznych w Polsce. Studium porównawcze*, Warszawa 2011; A. Gorgol, *Prawne aspekty publicznego finansowania partii politycznych w Polsce i na poziomie europejskim*, Lublin 2011.

³ Rozdział 4 ustawy o partiach politycznych w aktualnym brzmieniu jest wynikiem nowelizacji ustawy o partiach politycznych dokonanej w 2001 r. (art. 238 ustawy z 12 kwietnia 2001 r. – Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej i do Senatu Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. nr 46, poz. 499, ze zm.). Zmiany w finansowaniu partii politycznych miały wówczas przełomowy charakter, polegający na przejściu znacznej części finansowania partii politycznych przez budżet państwa.

⁴ Artykuł 24 u.p.p. stanowi:

1. *Majątek partii politycznej powstaje ze składek członkowskich, darowizn, spadków, zapisów, z dochodów z majątku oraz z określonych ustawami dotacji i subwencji.*
2. *Majątek partii politycznej może być przeznaczony tylko na cele statutowe lub charytatywne.*
3. *Partia polityczna nie może prowadzić działalności gospodarczej.*
4. *Partia polityczna może pozyskiwać dochody z majątku pochodzące jedynie:*
 - 1) *z oprocentowania środków zgromadzonych na rachunkach bankowych i lokatach;*
 - 2) *z obrotu obligacjami Skarbu Państwa i bonami skarbowymi Skarbu Państwa;*

Na mocy art. 28 ust. 1 u.p.p. subwencje na działalność statutową przysługują partiom politycznym, które w wyborach do Sejmu, samodzielnie tworząc komitet wyborczy, otrzymały w skali kraju co najmniej 3% ważnie oddanych głosów na okręgowe listy kandydatów na posłów, a jeśli utworzyły koalicje wyborcze – gdy ich okręgowe listy kandydatów na posłów otrzymały w skali kraju co najmniej 6% ważnie oddanych głosów. O spełnieniu tych warunków zaświadcza Państwowa Komisja Wyborcza (PKW)⁵. W art.28 ust. 1 u.p.p. sprecyzowano ponadto, że partiom spełniającym powyższe warunki przysługuje prawo do otrzymywania subwencji przez okres kadencji Sejmu. Subwencja w granicach kwoty określonej według szczegółowych wyliczeń wypłacana jest każdego roku w czterech równych kwartalnych ratach (art. 29 ust. 2 u.p.p.). Ramy czasowe pobierania subwencji nie pokrywają się dokładnie z czasem trwania kadencji Sejmu, lecz z latami kalendarzowymi. Subwencja przysługuje bowiem, poczynając od 1 stycznia roku następującego po roku, w którym odbyły się wybory, a wypłacana jest do końca roku, w którym odbywają się kolejne wybory parlamentarne. Ustawa przewiduje jednak, że w wypadku skrócenia kadencji Sejmu prawo do subwencji wygasa wraz z końcem kwartału, w którym zakończyła się kadencja Sejmu (art. 32 u.p.p.).

Konsekwentnie do zasady jawności finansowania partii politycznych ustawa o partiach politycznych przewiduje wiele regulacji prawnych nakładających na partie obowiązki udzielania informacji i sprawozdań finansowych. Z punktu widzenia analizowanej sprawy na uwagę zasługuje kwestia skutków związanych z wykonywaniem sprawozdawczości finansowej partii politycznych. W zakresie bowiem przyznawanych partiom subwencji z budżetu państwa art. 34 u.p.p. ustanawia konieczność sporządzania corocznych informacji finansowych dla Państwowej Komisji Wyborczej o otrzymanej subwencji oraz o poniesionych z tej subwencji wydatkach, a unormowania art. 34a oraz art. 34b u.p.p. wprowadzają zasady kontroli przedłożonych informacji. Zgodnie z art. 34c ust. 1 u.p.p. sankcją za brak złożenia informacji w ustawowym terminie lub odrzu-

3) ze zbycia należących do niej składników majątkowych;

4) z działalności, o której mowa w art. 27.

5. *Partia polityczna może używać posiadane przez siebie nieruchomości i lokale jedynie na biura poselskie, senatorskie oraz biura radnych gminy, powiatu albo województwa.*

6. *Partia polityczna nie może przeprowadzać zbiórek publicznych.*

7. *Partia polityczna może zaciągać kredyty bankowe na cele statutowe.*

8. *Partia polityczna może gromadzić środki finansowe jedynie na rachunkach bankowych, z zastrzeżeniem art. 26a.*

⁵ Zgodnie z art. 147 ustawy z 5 stycznia 2011 r. – Kodeks wyborczy (Dz.U. nr 21, poz. 112, ze zm.) przyznanie prawa do subwencji uzależnione jest od terminowego złożenia sprawozdania finansowego przez komitet wyborczy partii politycznej lub komitet wyborczy koalicji wyborczej.

nie informacji przez PKW, a w wypadku skargi na postanowienie PKW do Sądu Najwyższego – oddalenie tej skargi przez sąd, jest utrata przez partię prawa do otrzymania subwencji przez okres roku (utrata następuje w następnym roku kalendarzowym po roku, w którym nastąpiła przesłanka utraty tego prawa).

W zakresie kontroli finansowania partii politycznych zasadniczym obowiązkiem ciążącym na partiach jest składanie (nie później niż do 31 marca każdego roku) sprawozdań o źródłach pozyskania środków finansowych, w tym o kredytach bankowych i warunkach ich uzyskania oraz o wydatkach poniesionych ze środków Funduszu Wyborczego w poprzednim roku kalendarzowym (art. 38 ust. 1 u.p.p.). Ustawa określa podstawowe warunki, jakim powinny odpowiadać sprawozdania⁶, a następnie kształtuje procedury ich weryfikacji. W myśl art. 38a ust. 1 u.p.p. Państwowa Komisja Wyborcza w terminie 6 miesięcy od dnia złożenia sprawozdania przyjmuje sprawozdanie bez zastrzeżeń lub przyjmuje sprawozdanie ze wskazaniem uchybień bądź odrzuca sprawozdanie. Przesłanki odrzucenia sprawozdania zostały ujęte w katalogu ustawowym (art. 38a ust. 2 i 3 u.p.p.), który obejmuje:

- prowadzenie przez partię polityczną działalności gospodarczej,
- pozyskiwanie środków finansowych ze zbiorów publicznych,
- gromadzenie środków finansowych poza rachunkiem bankowym z naruszeniem przepisów art. 24 ust. 8 u.p.p.,
- przyjmowanie lub pozyskiwanie środków finansowych z innych źródeł niedozwolonych,
- gromadzenie lub dokonywanie wydatków na kampanie wyborcze z pominięciem Funduszu Wyborczego,
- gromadzenie środków finansowych Funduszu Wyborczego poza oddzielnym rachunkiem bankowym z naruszeniem przepisu art. 36 ust. 3 u.p.p.,
- przyjmowanie wartości niepieniężnych z naruszeniem przepisów art. 25 ust. 4a u.p.p.; w przypadku poręczenia kredytu z naruszeniem przepisów art. 25a u.p.p., a także dokonanie czynności skutkującej zmniejszeniem wartości zobowiązań partii politycznej przez inną osobę aniżeli wymienioną w art. 25 ust. 1 i art. 25a ust. 1 u.p.p. lub dokonanej z naruszeniem limitu wpłat, o którym mowa w art. 25 ust. 4 u.p.p.

W razie odrzucenia sprawozdania przez Państwową Komisję Wyborczą partia polityczna ma prawo, w terminie 7 dni od dnia doręczenia postanowie-

⁶ Ustawa o partiach politycznych odsyła do określenia w drodze rozporządzenia ministra właściwego do spraw finansów publicznych wzoru sprawozdania, wraz z niezbędnymi wyjaśnieniami co do sposobu jego sporządzenia oraz wykazem dołączonych dokumentów. Ustawa przewiduje ponadto załączanie do sprawozdania opinii i raportu biegłego rewidenta w zakresie wpływów na Fundusz Wyborczy partii politycznej (art. 38 ust. 2 i 3 u.p.p.).

nia o odrzuceniu sprawozdania, wnieść do Sądu Najwyższego skargę na postanowienie Państwowej Komisji Wyborczej w sprawie odrzucenia sprawozdania (art. 38b u.p.p.). Sąd Najwyższy rozpatruje skargę i wydaje w tej sprawie orzeczenie w terminie 60 dni od dnia doręczenia skargi, a od orzeczenia sądu nie przysługuje żaden środek prawny (art. 38b w związku z art. 34b ust. 2–4 u.p.p.). Uznanie przez Sąd Najwyższy skargi partii politycznej za zasadną skutkuje niezwłocznym wydaniem przez PKW postanowienia o przyjęciu sprawozdania.

Odrzucenie sprawozdania przez Państwową Komisję Wyborczą, a w wypadku złożenia przez partię polityczną skargi do Sądu Najwyższego – oddalenie tej skargi, pociąga za sobą daleko idące skutki. W art. 38d u.p.p. przewidziano bowiem, że partia polityczna traci prawo do otrzymania subwencji w następnych 3 latach, w których uprawniona jest do jej otrzymywania. Termin ten liczy się od początku kwartału następującego po kwartale, w którym nastąpiło odrzucenie sprawozdania, a w razie złożenia skargi na postanowienie o odrzuceniu sprawozdania termin ten liczy się od początku kwartału następującego po kwartale, w którym nastąpiło oddalenie skargi przez Sąd Najwyższy⁷.

Utrata prawa do otrzymywania subwencji w drodze art. 38d u.p.p. a upływ kadencji Sejmu

Postawione na wstępie pytanie: „Czy koniec kadencji parlamentu ma wpływ na długość obowiązywania kary, czy też dotyczy ona pełnych 3 lat, w których partia posiada prawo do otrzymywania subwencji?”, uzmysławia, że art. 38d u.p.p. stwarza możliwość różnych interpretacji tego przepisu. W myśl wykładni opartej na przepisach ustawy, wskazujących, że subwencja przysługuje przez okres kadencji Sejmu (art. 28 i 32 u.p.p.), prawo do otrzymywania subwencji jest nierozzerwalnie związane z wynikiem konkretnych wyborów i obejmuje konkretną kadencję Sejmu. Skoro zatem prawo do otrzymywania subwencji wygasa w przypadku skrócenia kadencji Sejmu, to tym samym nie mogą mieć zastosowania wszelkie związane z nim kary. Utrata prawa do subwencji obejmuje zatem okres trwający nie dłużej niż przez następne trzy lata po zaistnieniu ustawowych przesłanek wygaśnięcia tego uprawnienia, ale nie dłużej niż do upływu kadencji Sejmu. Okres krótszy niż trzy lata może być także spowodowany skróceniem kadencji Sejmu⁸.

⁷ Na marginesie warto dodać, że w myśl art. 38c ust. 1 u.p.p. niezłożenie przez partię polityczną sprawozdania w ustawowym terminie skutkuje wystąpieniem przez PKW do Sądu Okręgowego w Warszawie z wnioskiem o wykreślenie wpisu tej partii z ewidencji.

⁸ Zob. M. Bidziński, *Finansowanie partii politycznych w Polsce. Studium porównawcze*, Warszawa 2011, s. 148; R. Piotrowski, *Demokracja a finansowanie partii politycznych w świetle Konstytucji RP*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2014, nr 22, s. 291.

Ustawa nie wyklucza jednak interpretacji, którą podzielam, że z art. 38d u.p.p. wynika, iż trzyletni okres, w jakim partia polityczna traci prawo do otrzymania subwencji, rozpoczyna się z początkiem kwartału następującego po kwartale, w którym nastąpiło odrzucenie sprawozdania (w razie złożenia skargi na postanowienie o odrzuceniu sprawozdania termin ten liczy się od początku kwartału następującego po kwartale, w którym nastąpiło oddalenie skargi przez Sąd Najwyższy) oraz biegnie niezależnie od zakończenia bądź skrócenia kadencji Sejmu⁹. Oznacza to, że partia polityczna, wobec której zastosowano sankcję przewidzianą w art. 38d u.p.p., nie otrzymuje subwencji z budżetu państwa do czasu zakończenia kadencji Sejmu, a ponadto, jeśli okres trzyletni nie minie w kadencji Sejmu, w trakcie której nałożono sankcję, gdy w następnych wyborach parlamentarnych partia ta spełni warunki do otrzymywania subwencji określone w art. 28 ust. 1 u.p.p., okres trzyletni (rozpoczęty zgodnie z art. 38d zdanie drugie u.p.p.) będzie podlegał kontynuacji. Należy ponadto mieć na względzie, że biorąc pod uwagę, iż sankcja pozbawienia prawa do otrzymywania subwencji może dotyczyć także tych partii politycznych, które w chwili nałożenia kary nie mają prawa do subwencji, nie będą mogły ich otrzymywać także wówczas, gdy w wyborach parlamentarnych spełnią warunki określone w art. 28 ust. 1 u.p.p., a nie minie jeszcze trzyletni okres liczony od czasu nałożenia kary zgodnie z art. 38d u.p.p. (partie te nabędą prawo do otrzymywania subwencji, lecz jego realizacja będzie niemożliwa do upływu trzyletniego terminu rozpoczętego z dniem wejścia w życie postanowienia o odrzuceniu sprawozdania).

Wykładni art. 38d u.p.p. nie ułatwia brak jasności terminologicznej w tych przepisach ustawy o partiach politycznych, które dotyczą uprawnień związanych z otrzymywaniem subwencji. Artykuł 28 mówi bowiem o „prawie do otrzymywania subwencji” przez okres kadencji Sejmu, art. 32 o wygaśnięciu „prawa do subwencji”, art. 34c ust. 1 o utracie „prawa do otrzymania subwencji”, art. 38d u.p.p. w zdaniu pierwszym *in fine* stwierdza zaś, że partia polityczna traci „prawo do otrzymania subwencji” w następnych 3 latach, w których „uprawniona jest do jej otrzymywania”. Przychylając się do drugiej możliwej interpretacji art. 38d u.p.p., warto zwrócić uwagę, że przepis ten mówi o utracie przez partię prawa do otrzymania subwencji w następnych 3 latach, „w których uprawniona jest do jej otrzymywania”, co pozwala przyjąć, iż mowa jest o uprawnieniu partii politycznej już nabytym bądź tym, które nabędzie w przyszłości (w kolejnych wyborach parlamentarnych). Warto zauważyć, że sankcją utraty nabytego już prawa do otrzymania subwencji jest sankcja określona w art. 34c ust. 1 u.p.p. i związana z niezłożeniem w terminie corocznej in-

⁹ Zob. M. Walecki, J. Zbieranek, *Finansowanie polityki* [w:] *Demokracja w Polsce 2005–2007*, L. Kolarska-Bobińska, J. Kucharczyk, J. Zbieranek (red.), Warszawa 2007, s. 99.

formacji finansowej o otrzymanej subwencji oraz o poniesionych z subwencji wydatkach. Mając na względzie wskazane niejasności terminologiczne, należy zauważyć, że za stanowiskiem wyrażonym w myśl drugiej przytoczonej interpretacji art. 38d u.p.p. przemawia zwłaszcza wykładnia celowościowa analizowanego przepisu.

Trzeba zatem podkreślić, że ustawodawca w art. 38d u.p.p. wprowadził sankcję pozbawienia prawa do otrzymania subwencji przez partie polityczne jako rodzaj dolegliwości wynikającej z naruszenia określonych w ustawie o partiach politycznych norm prawnych dotyczących sprawozdawczości finansowej partii politycznych za dany rok kalendarzowy¹⁰. Nie wchodząc w szczególności zagadnienia dotyczące kar o charakterze finansowym, warto zauważyć, że pełnią one w systemie prawnym określone funkcje – represyjną, dyscyplinująco-przymuszającą czy prewencyjną. Brak stosownej sankcji powodowałby, że przepis nakładający dany obowiązek stawałby się martwy, a niespełnianie wprowadzonego obowiązku byłoby nagminne. Sankcja odgrywa zatem w prawie ważną rolę, gdyż przez zapowiedź negatywnych konsekwencji, jakie nastąpią w wypadku naruszenia obowiązków wynikających z określonych norm prawnych, zapewnia ich poszanowanie i efektywne urzeczywistnianie. Sens kary tkwi w przymuszeniu do respektowania nakazów i zakazów. Dzięki temu norma sankcjonująca motywuje adresatów norm sankcjonowanych do poszanowania prawa. Sama ustawowa groźba nałożenia kary pieniężnej dyscyplinuje podmioty obowiązane, przez co przyczynia się do realizacji celów, którym służy wykonywanie sankcjonowanych obowiązków, a także wzmacnia poczucie praworządności¹¹.

Nie może umknąć uwadze, że sankcja przewidziana w art. 38d u.p.p. może być nałożona nie tylko na te partie, które w momencie jej orzeczenia mają prawo do subwencji, lecz na wszystkie partie, które są zobowiązane do przedkładania sprawozdań finansowych. W związku z tym nasuwa się pytanie, jaki byłby sens ustanawiania *de iure* sankcji polegającej na pozbawieniu uprawnienia, która *de facto* mogłaby dotyczyć tylko i wyłącznie te partie polityczne, które w danym momencie z tego uprawnienia korzystają. Oznaczałoby to, że wobec wielu podmiotów objętych regulacją zawartą w art. 38d u.p.p. sankcja w niej przewidziana stanowiłaby rodzaj sankcji pozornej. Przyjęcie takiego założenia mogłoby w rzeczywistości prowadzić do braku staranności w prowadzeniu przez partie polityczne polityki finansowej oraz sprawozdawczości w tym zakresie. Dotyczyłoby to także partii otrzymujących subwencje z budżetu, dla

¹⁰ Krytycznie na temat surowości sankcji w przypadku odrzucenia sprawozdania zob. zwłaszcza F. Rymarz, *Jawność i kontrola finansowania działalności statutowej partii (w praktyce Państwowej Komisji Wyborczej)*, „Przegląd Sejmowy” 2004, nr 3, s. 45.

¹¹ Zob. m.in. wyrok TK z 15 października 2013 r., sygn. akt P 26/11, wraz z cytowanym tam orzecnictwem, OTK-A ZU 2013, nr 99, poz. 7.

których groźba utraty prawa do otrzymywania subwencji w perspektywie zbliżającego się końca kadencji Sejmu mogłaby być niewspółmierna do poczynionych naruszeń.

Z zasady racjonalnego ustawodawcy można wywodzić, że ustanawiając określone normy prawne ma na względzie cel regulacji, który powinien być adekwatny do popełnionego czynu. Wydaje się, że *ratio legis* unormowania zawartego w art. 38d u.p.p. jest realizacja zasady jawności finansowania partii politycznych oraz kontrola pozyskiwania środków przez partie polityczne i eliminowanie nieprawidłowości w tym obszarze. Osiągnięcie tego celu byłoby niemożliwe, gdyby stanowiło wobec niektórych podmiotów zagrożenie o wyłącznie pozornym charakterze, a wobec innych nie byłoby wystarczającym czynnikiem motywującym do działań zgodnych z prawem. Twierdzenie to wzmacnia fakt, że utrata prawa do otrzymania subwencji na skutek odrzucenia sprawozdań finansowych przez Państwową Komisję Wyborczą jest w tej sprawie jedyną sankcją.

Abstrahując od trafności regulacji zawartej w art. 38d u.p.p.¹², trudno nie zgodzić się z twierdzeniem, że unormowanie to budzi uzasadnione wątpliwości z punktu widzenia zasady określoności prawa wynikającej z art. 2 Konstytucji RP. W orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego utrwalony jest pogląd, że naruszeniem Konstytucji jest stanowienie przepisów niejasnych i wieloznacznych. Ustawodawca nie może pozostawiać w ten sposób nadmiernej swobody organom stosującym prawo, a zwłaszcza administrującym wykonywaniem prawa do subwencji. Zasada określoności wywodzona z zasady demokratycznego państwa prawnego ma szczególne znaczenie w odniesieniu do precyzyjnego wyznaczania zakresu dopuszczalnej ingerencji w prawa konstytucyjnie gwarantowane. Trybunał Konstytucyjny wielokrotnie podkreślał, że każdy przepis ograniczający konstytucyjne wolności lub prawa powinien być sformułowany w sposób pozwalający jednoznacznie ustalić, kto i w jakiej sytuacji podlega ograniczeniom. Przepis taki powinien być na tyle precyzyjny, aby zapewniona była jego jednolita wykładnia¹³.

¹² Na wady uregulowań ustawy o partiach politycznych dotyczących finansowania partii zwracano uwagę już w początkowym okresie ich obowiązywania. Podkreślano, że ustawa w tym zakresie ma wiele luk prawnych, cechuje ją wieloznaczność pojęć bądź nie zawsze spójnych rozwiązań, co stwarza problemy interpretacyjne, a o takiej „jakości” ustawy zdecydował pośpiech w jej tworzeniu oraz brak spokojnej refleksji i analizy następstw poszczególnych rozwiązań. Zob. F. Rymarz, *Jawność i kontrola*, *op. cit.*, s. 44; M. Granat, A. Gorgol, J. Sobczak, *Ustawa o partiach politycznych. Komentarz*, Warszawa 2003, s. LII–LIII.

¹³ Na temat niezgodności z Konstytucją regulacji zawartej w art. 38d u.p.p. oraz w innych przepisach dotyczących sprawozdań finansowych partii politycznych zob. R. Piotrowski, *Demokracja a finansowanie*, *op. cit.* s. 291–292.